ISSN 2278-8808
An International Peer Reviewed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

शैक्षणिक उपक्रम : विद्यार्थी विकासाचे साधन

सौ. मृणाल स्वप्नील उंडाळे
एम.ए.एम.एड्.डी.एस.एम
प्राचार्या
गेनबा सोपानराव मोझे अध्यापक विद्यालय
स.नं.80, वडमुखवाडी – चऱ्होली, आळंदी रोड, पुणे 412105

परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. नवीनता शोधणे, सृजनशील राहण्याचा प्रयास मानव सतत करीत असतो. यशस्वी होण्यासाठी गुणवत्ता सिद्ध व्हावी लागते आज प्रत्येक क्षेत्रात गुणवत्ता वाढवली पाहिजे हा विचार समोर येतो. आजच्या आधुनिक युगात व्यक्तीच्या अंगी निरीक्षण क्षमता, सृजनशीलता, संग्रहदृष्टी इ. गुणाचा विकास होणे आवश्यक आहे. या युगाचा विकास करण्यासाठी शालेय स्तरावरील शिक्षणामध्ये विविध उपक्रम वा प्रयोग राबवले तर लहान वयातच विद्यार्थ्यांमध्ये चांगल्या गुणांचा विकास होतो.

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाची जडण घडण करून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास करणे. हे आजच्या शिक्षण पद्धतीचे ध्येय मानले जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीचा विकास होतो. व्यक्तीची बौद्धीक क्षमता वाढते. योग्य व अयोग्य गोष्टीची जाणीव व्यक्तीला होतो. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या हातून चांगली कृती होते.

महात्मा गांधीजींच्या मते "मानवाच्या शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक अंगामधील उत्कृष्टतेचा विकास आणि अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय.

प्लेटोच्या मते, मानवाचे शरीर, आत्मा यांच्यातील उत्कृष्टतेचा विकास म्हणजे शिक्षण.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानतर शिक्षणक्षेत्रात बदल घडत गेले. विविध आयोग व समितीनी केलेल्या पाहणीनुसार माध्यमिक शिक्षणातील अभ्यासक्रमात बदल घडवून आणले. राधाकृष्णन आयोगानुसार पारंपारिक

पद्धतीबरोबरच अभ्यासानुवर्ती कार्यक्रमांवर भर असणे आवश्यक आहे. उदा. आरोग्य शिक्षण,नैतिक शिक्षण व शिस्त शिक्षण तसेच विद्यार्थ्यांवर चांगल्या गुणांचा संस्कार होणे आवश्यक आहे,त्यासाठी काही अभ्यासक्रम असावे. असे मुदलियार आयोगात सांगितले आहे. उदा. विद्यार्थी विकासासाठी त्यांच्या बौद्धिक जिज्ञासेला खतपाणी घालणे,सर्जनशीलता वा स्वतंत्र विचारांना प्रोत्साहन देणे. विद्यार्थ्यांना स्वतः चे विचार वा भावना स्पष्ट मांडण्याची क्षमता विकसित करणे. त्याचबरोबर कोठारी आयोगामध्ये ही अभ्यासानुवर्ती कार्यक्रमांबरोबर शारीरिक खेळाचा समावेश अभ्यासक्रमात असावा असे सांगितले आहे.उदा. उंच उडी,लांब उडी,धावणे, गोळाफेक,थाळीफेक,भालाफेक खो–खो,कबड्डी इ. तर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये ही बालकाच्या विकासावरच भर दिलेला असून समाजसेवा,कार्यानुभव यांचा शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणूनच अभ्यासक्रमात समाविष्ट केले आहे. तसेच विद्यार्थ्यांच्या मनात नैसर्गिक वा सांस्कृतिक घटकांबद्दल माहिती जाणून घेण्याची उत्सुकता निर्माण करणे,तसेच विविध मूल्यांचा संस्कार विद्यार्थ्यांवर करून त्याना भारताचा एक चांगला नागरीक बनून देशाचा विकास करणे,यासाठीच विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्व व्यापक घडवून त्याला विधायक कार्य वा भूमिका पार पाडण्याची जाणीव निर्माण करणे. त्याचबरोबर ईश्वरभाई पटेल समितीने तर कार्यानुभव हा विषय शाळेच्या सर्व स्तरावर केंद्रीय स्थानी ठेवून इतर सर्व विषय त्यांच्याशी निगडीत ठेवले आहेत. म्हणजेच कार्यानुभव विषयांतार्गत विद्यार्थी स्वतः हाताने कृती करेल व सामाजिक कार्यात सहभागी होण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळेल.त्याच्यामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास होण्यास मदत होते.

अशा अनेक विचारवंतानी शिक्षण आणि शिक्षणाचा अर्थ स्पष्ट केला आहे. शालेय स्तरावरील शिक्षणात सहशालेय उपक्रमांद्वारे व विविध प्रयोग राबवून विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक मानसिक,शारीरिक ,भावनिक,सामाजिक विकास कसा साधता येईल याचा आढावा सदर सादरीकरणात घेतलेला आहे.

1) उपक्रम – 1.विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास होण्यासाठी राबवलेला कृती कार्यक्रम म्हणजे उपक्रम होय.

2. शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शाळांमध्ये विविध सामाजिक ,सांस्कृतिक ,बौध्दिक ,कृतीकार्यक्रम राबवला जातो त्यास उपक्रम म्हणतात.

2) महत्व व आवश्यकता –

विद्यार्थ्यांमध्ये विविध गुणांचा परिपोष करण्यासाठी उपक्रम राबवणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये भाषण□श्रवण□लेखन या कौशल्यांबरोबर संगीत□नृत्य □गायन □वादन □पाठांतर □अभिनय □पाककला इ. कलांच्या माध्यमातून विकास साधता येईल. त्याच बरोबर विद्यार्थ्यांच्या अंगी चिकाटी □धाडस □ईर्ष्या □ निटनेटकेपणा □शिस्त □खिलाडूवृत्ती □विवेक □संयम □उत्साह □एकाग्रता □इ. गुण विद्यार्थ्यांमध्ये बाणवण्यासाठी उपक्रमाची आवश्यकता आहे.

तसेच अनेक उपक्रम घेतल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास □आत्मबल □सौंदर्यदृष्टी □सहकार्य भावना □वाचनाची गोडी □पुस्तकी ज्ञान □शिस्त इ. गुणांची जोपासना होते हे महत्वाचे आहे.

वर्षभर शालेय स्तरावर अभ्यासक्रमांतर्गत अनेक उपक्रम राबवले जातात. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांस सामाजिक शिक्षण मिळते तसेच खेळ □कवायत □क्रीडास्पर्धा □व्यायाम यामधून उपक्रमाचे महत्व कळून येते.

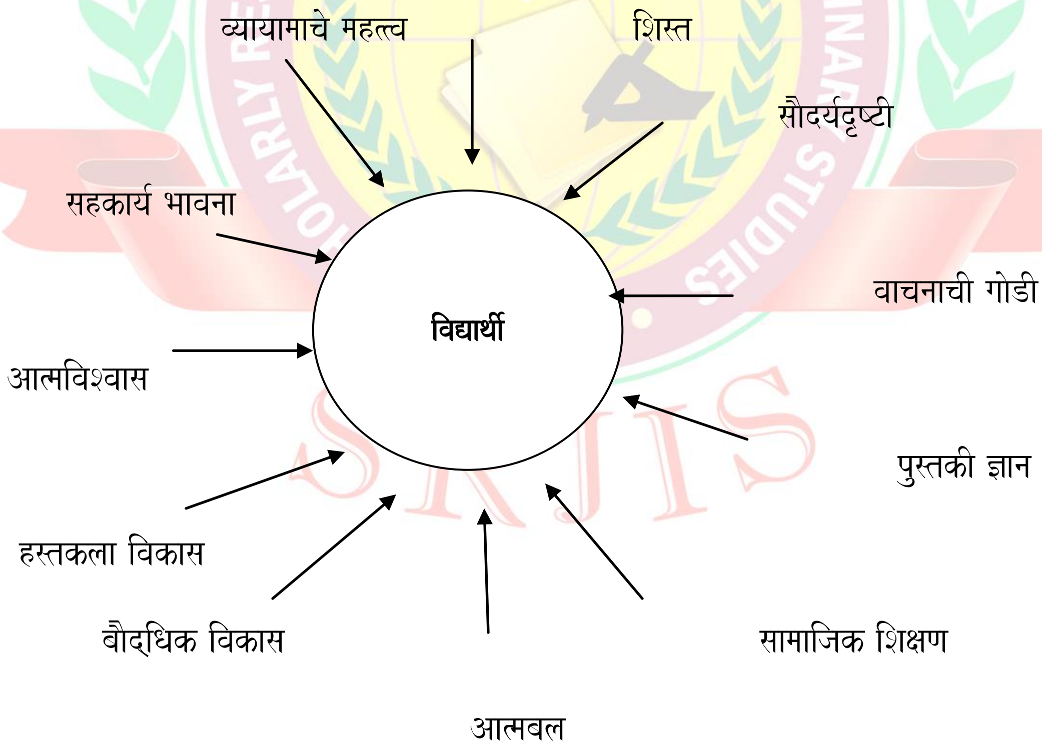

यासाठी विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास होण्यासाठी शालेय स्तरावर विविध उपक्रमांची आवश्यकता आहे.

३) विविध उपक्रम –

सहल – वर्गात होणा□या अध्यापना व्यतिरिक्त अभ्यासक्रमाशी निगडीत शालेय जीवनातील हा अत्यंत महत्त्वाचा उपक्रम आहे. ज्याद्वारे विद्यार्थ्यांचा वैयक्तिक, सामाजिक नेतृत्व गुणांचा विकास होतो. त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांला क्षेत्रभेटीचे महत्त्व समजते. विविध सांस्कृतिक ऐतिहासिक□सामाजिक घटकांची माहीती मिळते. उदा. किल्ले□ लेण्या□वस्तुसंग्राहालय इ.

वादविवाद स्पर्धा – या उपक्रमामुळे विविध विषयाचे ज्ञान मिळते समाजातील सकारात्मक व नकारात्मक बाजूंची माहिती मिळते. अनुभवांवर आधारित काही गोष्टींची माहिती मिळते स्वतः विद्यार्थी विविध विषयांची माहिती मिळवण्यासाठी सक्रीय होतो. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये वक्तृत्व , वाचन , लेखन , श्रवण या कौशल्यांबरोबर निर्भयता, विचार प्रकट करण्याची कला □आत्मविश्वास इ. गुणांचा विकास होतो. उदा. समाजातील ज्वलंत विषय□ स्त्री भ्रुणहत्या□हुंडा बंदी इ.

विविध गुणदर्शन – यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेल्या नृत्य , अभिनय , गायन या कौशल्यांचा विकास होतो. त्याचबरोबर आपल्याला आपली संस्कृती□विविध सण □यांचा कार्यक्रम शाळेत घेऊन विद्यार्थ्यांना ओळख करून देता येते.

उदा. मकरसंक्रान्त ,रक्षाबंधन , गोकुळाष्टमी , भोंडला , बालदिन इ.

वृक्षारोपण – विद्यार्थ्यांना पर्यावरणाचे महत्व समजून सांगताना प्रत्यक्ष वृक्षारोपण करावयास सांगणे , घर ,शाळा , गाव , परिसर स्वच्छ ठेवणे. पर्यावरणाचे मानवी जीवनातील महत्त्व सांगणे. वनौषधींचा फायदा , सृष्टीचे जलचक्र इ. बाबत विद्यार्थ्यांना ज्ञान देऊन त्यांच्या मनात पर्यावरण जाणीव जागृती निर्माण करता येते.

कलागुणांचा विकास ः

शाळेमध्ये अध्यापन करीत असताना शिक्षकांना मुलांच्या अंगी असलेले कलागुण माहित असतात. त्याआधारे शाळेच्या भितींवर मुलांकडून चित्रे काढून घेणे□पाढे लिहणे□यामुळे विद्यार्थ्यांना या गोष्टी सतत समोर दिसतात. स्वतः लिहल्यामुळे त्यांना त्याबद्दल आत्मीयता असते. तसेच या कलाकृती काढलेल्या विद्यार्थ्यांचे जाहीर कौतुक केले व त्यांना पारितोषिक देवून गुणगौरव केला की□इतर विद्यार्थी ही पुढे येण्याचा प्रयत्न

करतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेल्या कलागुणांचा विकास होण्यास उप□मांची मदत होते म्हणुन शालेय स्तरावर उप□म राबविणे आवश्यक आहे.

तंत्रज्ञान ः

संगणकाच्या युगात असल्यामुळे जवळपास सर्व विद्यार्थी संगणक वापराबाबत उत्सुक असतात. अशावेळी शिक्षकांनी काही बौद्धिक खेळ संगणकावर घेऊन मुलांना ते शिकवले तर मुलांमध्ये संगणकाबद्दलची भिती राहणार□विद्यार्थ्यांचा संगणक वापराचा आत्मविश्वास वाढेल□विद्यार्थी संगणकाचा सहजपणे वापर करून बौद्धिक खेळांचा आनंद घेतील त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा विकास होईल. उदा. संगणकीय खेळ कार रेसिंग □िकेट□चित्रे काढणे□कोडी सोडविणे इ.

शिक्षकांची भूमिका –

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगिण विकासात शिक्षकांची भूमिका महत्त्वाची आहे. कारण विद्यार्थी हा शिक्षकांच्या सतत सहवासात असतो. विद्यार्थी हा अनुकरणशील असल्याने शिक्षकांनी उपक्रमात विविधता आणून विद्यार्थ्यांना विविध गोष्टींची माहिती दिली पाहिजे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांचे गणिती ज्ञान वाढवण्यासाठी शाडूच्या मातीच्या माळा बनवणे तसेच विविध फळे, वस्तू बनवून घेऊन त्यांच्यामध्ये सृजनशीलता□क्रियाशीलता या गुणांचा विकास करता येईल. तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण जाणीव जागृती करण्यासाठी वृक्षारोपण कार्यक्रमांतर्गत प्रत्येक विद्यार्थ्याला एक झाड दत्तक देऊन झाडाची जोपासना विद्यार्थ्याला करावयास जावून विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाबाबत आत्मीयता निर्माण होईल. तसेच वृद्ध□अंध व्यक्तींना मदत करणे□आपद्ग्रस्त लोकांना मदत करणे, विविध सामाजिक समस्यांबाबत घोषवाक्ये तयार करून समाजात जनजागृती करावयास सांगणे. इ. उपक्रमांमधून शिक्षक विद्यार्थ्यांचा विकास करतील.

समारोप ः

आजच्या समाजात प्रत्येक शाळेने विविध उप□म राबवणे ही आजची गरज आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये नम्रता□शिस्त□बांधिलकी□वैज्ञानिक विकास□आकलनशक्ती□सेवाभावीवृत्ती□सदसद्‌विवेक बुद्धी इ. मुल्ये रूजवणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर सर्व माध्यमिक शाळांमध्ये विविध उप□मांचे आयोजन केले जाते.

ज्यामध्ये पालकांचाही समावेश केला जातो. आर्थिकदृष्टया सक्षम व्यक्तींना कार्य□मांना बोलवले तर ते शाळांना काही मदत करू शकतात. शाळांमध्ये राबवल्या गेलेल्या उप□म वा कार्य□मास विद्यार्थी स्वतः सहभागी होतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या अंगी कलागुणांचा विकास होतो. यामुळे पालकांनाही शाळेबद्दल अभिमान निर्माण होऊन आस्था□प्रेम□स्नेह वाढून शाळा आणि पालक याच्यांत चांगले संबंध निर्माण होतात.

अशा प्रकारे शालेय स्तरावर विविध उपक्रम राबवुन व सहशालेय कार्यक्रमांतून विद्यार्थ्यांचा सर्वा गीण विकास चांगल्या प्रकारे करता येईल.